

Мар'яна Маркевич

ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ЙОГО ЕТАПІВ У ПРАЦЯХ ДМИТРА БАГАЛІЯ

Статтю присвячено проблемі періодизації вітчизняного історіографічного процесу у працях Д.Багалія. З'ясовано розуміння вченим еволюції історичних знань.

Ключові слова: Д.Багалій, історіографія, періодизація.

Мар'яна Маркевич. Проблема периодизации украинского историографического процесса и характеристика его главных этапов в трудах Дмитрия Багалая.

Статью посвящено проблеме периодизации отечественного историографического процесса в трудах Дмитрия Багалая. Определено понимание ученым эволюции исторических знаний.

Ключевые слова: Д.Багалий, историография, периодизация.

Maryana Markevych. The Problem of Periodization of Ukrainian Historiographic Process and Characteristic of it's Major Stages in the Works of Dmytro Bahaliy.

The article is dedicated to the problem of periodization of Ukrainian historiographic process in the works of Dmytro Bahaliy. Scholar's comprehension of the evolution of historical knowledge has been determined.

Key words: Dmytro Bahaliy, historiography, periodization.

У предметному полі сучасного багалієзнавства пріоритетним є акцент на теоретичних аспектах творчості Дмитра Багалія – концептуально-історіософському, методологічному та історіографічному. Важливий елемент теоретико-історіографічної концепції харківського вченого – періодизація вітчизняної історичної думки. Вона є одним з основних способів пізнання провідних тенденцій і закономірностей розвитку Клію, зокрема тяглости та спадкоємності історичного процесу. Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати розуміння вченим особливостей еволюції історичних знань загалом. У статті також зроблено спробу простежити складний процес індивідуального авторського мислення, його систему поглядів, персональну точку зору. Актуальність заявленої теми зумовлена її практичною нерозробленістю в науковій літературі. Скажімо, окреслена проблема лише спорадично висвітлюється в студіях В. Кравченка [15, с. 5–27] та Р. Киреевої [13, с. 131–132].

Однією з перших історіографічних праць Д. Багалія є спеціальний курс з російської історіографії (до якого були включені й фрагменти, присвячені розвитку української історичної думки), який він читав у Харківському університеті. У своїх лекціях професор спочатку подавав огляд джерел (літописів, житій святих та іншої церковної літератури, записок іноземців, частково актових матеріалів тощо), а потім простежив генезу російської історичної науки. Він, як і більшість тогочасних науковців, не робив спроб окреслити вік розвитку всієї історії Клію, хоча в його курсі пунктирно намічені межі окремих епох. У генезі історичної науки Д. Багалій виділяв три основних періоди. Перший – XVIII ст., він пов'язував зі збором та обробкою історичного матеріалу. Другий – перша половина XIX ст., – дослідник називає Рум'янцевським (на честь графа Рум'янцева, який, на його думку, найбільше спричинився розвитку тогочасної історичної науки). Здобутки Клію того часу харківський професор пов'язує із потужним впливом на неї західноєвропейської науки. Третій – друга половина XIX ст. Тодішні досягнення історіографії академік пов'язував з розвитком видавничої діяльності та заснуванням археологічних, географічних і етнографічних товариств [1, с. 20–47]. Зазначимо, що аналогічною періодизація історичної думки є і в його курсах лекцій з російської історіографії 1907 р. та 1911 р. [2, с. 3–28; 3, с. 4–41].

У наступній своїй синтетичній праці, присвяченій вже генезі вітчизняної історичної думки – «Нарисі української історіографії. Джерелознавство. Літописи», Д. Багалій пише про намір видати курс, який би повністю висвітлював її історію. Згідно з його задумом, ця праця мала складатися з двох частин: у першій передбачалося дати характеристику джерел з історії України, переважно з IX ст. і до сучасного йому часу; друга повинна була узагальнити власне історіографічний матеріал, головню наукову літературу з історії України. Учений зазначав, що «зміст моєї історіографії відповідатиме змістові історії українського народу в її сьогочасній схемі, як з боку хронологічного, так і географічного, так і етнографічного» [7, с. 61]. Д. Багалій наголошував, що «схема української історії це не випадкове викладання епізодів української історії в загальних оглядах історії Росії, а систематичне викладання

історичного процесу життя українського народу, бо тільки так можна уявити цей процес в органічному розв'язку з усіма його особливостями» [7, с. 43]. В основу свого нарису Д. Багалій кладе історичну схему української історії М. Грушевського. Відповідно, вітчизняний історіографічний процес він пов'язував із загальними етапами історії України від доби Київської Русі до новітніх часів.

Тяглисть українського історіописання Д. Багалій розуміє як один нерозривний процес на всій його території та у всі періоди існування. Аналізуючи генезу історичної думки, він намагався показати внутрішню еволюцію кожної доби. Розвиток української історіографії дослідник простежує з XI ст. від Нестора, через літописців литовсько-польської доби, козацьких літописців (Самовидця, Граб'янки, Величка), автора «Історії Русів», Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича аж до збереження національно-історичної традиції у творах істориків-романтиків та постання народницького напрямку в українській історіографії.

Для Д. Багалія відправним пунктом у розвитку вітчизняної історичної думки є давньоруська історіографія. Скажімо, початки літописання дослідник простежує з Києва першої половини XI ст. Зауважимо, що в різні часи вчений по-різному трактував літописи. Зокрема, у першому випуску «Української історіографії» 1923 р. помітний дещо застарілий підхід до літописних пам'яток. У тогочасній інтерпретації дослідника вони були лише головним джерелом до історії України тих часів. Проте згодом – зокрема в післямові до другого випуску «Нарису української історіографії» 1925 р. та в історіографічному вступі до «Нарису України на соціально-економічному ґрунті» 1928 р. – він змінює своє ставлення до літописів та трактує їх уже як перші пам'ятки української історіографії.

Із середини XIV ст. українці втратили свою державність й опинилися під впливом своїх могутніх сусідів – Литви та Польщі. Знову ж таки, підкреслюючи тяглисть вітчизняного історіографічного процесу, дослідник наголошував, що літописання не переривалося і в ті часи. Історична думка періоду литовсько-польського панування у харківського вченого представлена літописами, які він називає литовськими, або західноруськими. У цьому літописному циклі Д. Багалій виокремлює Київський літопис, або рукопис Супрасльський та Густинський, литовські літописи та їхні редакції. Найдавніші літературно-історичні пам'ятки цього часу вчений вважає безпосередніми спадкоємцями літописів попередньої доби.

Д. Багалій зазначав, що літописання литовського й польського часів продовжувалося до XVII ст. У цей час з'являється особлива категорія історичних творів – козацькі літописи. Їхню появу харківський професор пов'язує з подіями в політичному й релігійному житті України. Найхарактернішими та найважливішими зразками козацького літописання дослідник вважає літописи Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка. Саме на їхній характеристиці докладно зупиняється харківський професор. Зауважимо, що, як і у випадку з найдавнішими літописами, не завжди однозначним було трактування Д. Багалієм й козацького літописання. Для прикладу, в першому випуску «Нарису української історіографії» 1923 р. академік, інтерпретуючи літопис Величка та звертаючись до історіографічних параметрів твору (характеристики моральних якостей автора, його літературного стилю), усе ще вважає його літописною художньою, а не історіографічною пам'яткою. Натомість, в історіографічному вступі до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті» він уже стверджує, що літописи Граб'янки та Величка були не лише літописними, а й історичними пам'ятками.

Висвітлюючи розвиток української історичної думки, Д. Багалій вказував, що історична праця не припинялася протягом всього XVIII ст. й набула якісних змін уже в XIX ст. Свідченням розвитку вітчизняної історичної думки кінця XVIII ст. харківський професор вважає пробудження інтересу до історії серед нащадків колишньої козацької верхівки. Тогочасні українські дослідники (А. Чепи, Г. та В. Полетики, О. Рігельман, О. Мартос, М. Маркевич, Д. Бантиш-Каменський та ін.), яких він, услід за О. Лазаревським, називає «изыскателями», робили все можливе, щоб зберегти матеріали до української історії. Характерними рисами цієї доби харківський професор вважав енциклопедичність інтересів тодішніх «изыскателей», аматорський характер їхніх «Історій», ідеалізацію гетьманщини й водночас висвітлення української минувшини в рідчій російських централістичних ідей. Якісною ознакою цього періоду, на думку Д. Багалія, є спроба синтезу української історії, що прийшла на зміну старим компіляціям. Вищим щаблем тогочасної шляхетської історичної думки, першою концепцією історії України дослідник називає «Історію Русів».

Проаналізувавши історіографічні твори харківського професора, приходимо до висновків, що його позиція щодо хронологічного окреслення витоків української історіографії дещо суперечлива. Скажімо, в історіографічному вступі до «Нарису...» він починає українське історіописання з козацької літописної традиції XVIII ст. та «Синопису». Першим українським істориком академік вважає С. Величка [6, с. 221]. У «Нарисах української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної», що так і залишилися незавершеними і були опубліковані вже в наш час, Д. Багалій генезу наукового періоду вітчизняної історіографії виводить з другої половини XVIII ст. Список українських істориків харківський професор розпочинає з Г. Полетики [8, с. 359]. Першими ж «синтетичними спробами» української історії Д. Багалій називає «Історію Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського та «Історію

Малоросії» М. Маркевича. Загалом позитивно оцінивши факт появи цих творів, історіограф підкреслює, що це були перші елементарні спроби історичного синтезу [8, с. 400].

Оскільки науковий період у баченні історика був досить тривалим, постала потреба його внутрішньої періодизації. Українську історіографію другої половини XVIII ст. і до сучасного йому часу Д. Багалій поділяє на три доби: 1) друга половина XVIII ст. – «кінець феодального кріпацького ладу» – скасування кріпацтва 1861р.; 2) друга половина XIX – поч. XX ст.; 3) «доба імперіалізму й пролетарської революції» [8, с. 349].

Д. Багалій зазначає, що в XIX ст. «дальша еволюція в розвитку української історіографії пішла подвійно – в двох напрямках: історію України розробляли і в загальних нарисах, і в спеціальних розвідках як російські, так і українські вчені» [6, с. 221]. Оскільки Україна входила до складу Російської імперії, чимало російських істориків приділяли увагу українській історії. При цьому Д. Багалій наголошував, що для тогочасних російських істориків, які розглядали Україну лише як провінцію «єдиної неділимної самодержавної Росії», думка про окремішність українського народу була цілком неприйнятною. У висліді – й український історичний процес розглядався як частина великоруської історії.

Принагідно зазначимо, що в кінця XIX – на початку XX ст. у слов'янознавстві панувала культивована М. Погодіним та його прихильниками «звичайна схема руської історії», де для українського народу не було місця. Не погоджуючись з таким підходом російських історіографів, Д. Багалій зазначає: «Не можна обмежуватися в російській історії, як це зроблено в блискучому талановитому курсі проф. В. Ключевського, викладанням долі однієї великоруської народності. Для створення російського історичного процесу в повному його об'ємі, необхідно прослідкувати долі малоросійської та білоруської народності, бо вони складають органічну частку цілого і великороси лише сукупно з ними представляють російський народ» [5, с. 19].

Особливого значення в розвитку українознавства кінця XVIII – початку XIX ст., поряд з історичними дослідженнями, вчений надавав й етнографічним. Він констатував, що збирання фольклорних матеріалів було пріоритетом тогочасного українознавства. Дослідник виокремлював групу істориків-етнографів, до яких відносив М. Максимовича, І. Срезневського та О. Бодяньського.

Генезу української історичної думки початку XIX ст. Д. Багалій пов'язував з відкриттям Харківського та Київського університетів. Ці науково-культурні осередки виховали плеяду українознавців та розвинули інтерес до історичних досліджень. Великого значення у розвитку тогочасної української історіографії професор відводив також заснуванню археографічних комісій, які давали тогочасній науці нові засоби та джерела досліджень.

Розвиток вітчизняної історичної думки в другій половині XIX ст. Д. Багалій персоніфікував і пов'язував з іменами М. Костомарова, П. Куліша, М. Іванішева, В. Антоновича й, особливо, М. Грушевського, в особі якого, за словами дослідника, дореволюційна українська історіографія досягла найвищого рівня розвитку. Окремішніми осередками розвитку історичних студій кінця XIX ст. дослідник вважав Галичину та Женеву.

Безпосереднім поштовхом до розвою вітчизняної історіографії XIX ст., на думку Д. Багалія, було визнання основною рисою історичного процесу українського народу ідеї національності. «Національний момент є основою старої української історичної школи», – писав дослідник [6, с. 295]. Він зазначав: «На початку XIX ст., коли здавалося, що українська національність перестала існувати, почалося відродження національної ідеї серед української інтелігенції, що працювала над відродженням українського письменства (почалося це з Котляревського) і національним відродженням України» [7, с. 48]. Заборона української мови, культури й науки примушувала дослідників звертати на них особливу увагу. Харківський учений доводив, що в основі науково-історичної праці лежала народницька ідея, «бо взагалі українська історія була суто народною, глибоко-демократичною, де головною активною силою на протязі віків був сам народ» [7, с. 48]. Як бачимо, постання народницького напрямку Д. Багалій пов'язував з процесами націєтворення кінця XIX ст.

Етапною віхою тодішньої історіографії дослідник вважав визнання об'єктом історії народу. Цей факт і визначив новий напрямок в українській історіографії, що був об'єднаний ідеєю народництва. У цьому аспекті ключовою в українській історіографії харківський професор вважав творчість М. Костомарова, оскільки саме цей історик одним з перших сказав, що історія як наука повинна більше цікавитися життям народу, а не зовнішніми подіями. Тому М. Костомаров «звернувся до етнографії і міцно зв'язував її у своїх працях з історією» [7, с. 55]. Тоді ж він дійшов висновку, що історію треба вивчати не лише «на підставі мертвих літописів, а й у живому народі», тобто наблизився до розуміння «української історії як історії українського народу» [7, с. 55].

Д. Багалій першим у тогочасній історичній науці запропонував періодизацію новітньої історіографії 1917–1927 рр. в підрадянській Україні, виділивши три її етапи. Перший – 1917–1919 рр. – завершував попередній етап української історичної науки; другий – 1920–1922 рр. – відзначався зниженням якісних показників наукової праці через громадянську війну; третій – 1923–1927 рр. – знаменував виникнення нових форм організації наукового процесу [6, с. 299]. Пізніше в самокритичному огляді,

він відкинув цю схему й назвав період 1917–1923 рр. перехідним, а 1923–1932 рр. періодом, «коли марксизм-ленінізм набув сили» [9, с. 358].

Окрім схеми періодизації вітчизняної історичної думки, яка відображала його розуміння поділу української історії, Д. Багалій пропонує також суто історіографічну. Дослідник стверджував, що історична думка пройшла три фази розвитку. У першій панувало літописання, коли події викладалися в хронологічному порядку. У другій історіографія виступає як наука, що встановлює причини та мотиви тієї чи іншої події. Але в цей час дослідник ще не ставив єдиної мети – «відшукування правди, він користується історичним матеріалом, як засобом для морального або патріотичного впливу» [7, с. 33]. Третя – «еволюційна», її метою «стало здобуття історичної правди та відкриття зв'язку між історичними явищами» [7, с. 33–34; 4, с. 3; 5, с. 4–5]. Д. Багалій вказував, що аналогічні фази розвитку пройшла й українська історична думка: починалася літописними оповіданнями, потім перетворилася в прагматичну історію, але ставила перед собою головно національно-патріотичні завдання, і лише в нові часи перетворилася на еволюційну історію, яка «поставила перед собою виключно наукову мету» [7, с. 34].

Отже, історіографічний процес учений поділяє на три періоди. Першим був час донаукових форм історичної думки, переважно в літописній формі. Наступним був перехідний накопичувальний період, який асоціюється у Д. Багалія з формуванням та накопиченням джерельної бази. Цінність тодішніх історіографічних праць визначалася для дослідника не концептуальними параметрами, а введенням до наукового обігу невідомого перед тим джерельного матеріалу. Нарешті, останнім був період власне історичної науки, коли відбулося формування теоретико-методологічного арсеналу. Початки наукової доби української історіографії Д. Багалій виводить з останніх десятиліть XVIII ст. Знаковою для вітчизняного історіописання дослідник визнає творчість М. Максимовича, вважаючи його діяльність початком «наукового розроблення» української історії [6, с. 222].

Таким чином, критерієм еволюції історичної думки від літописних форм до наукової парадигми для дослідника є зміна методології дослідження, а саме – започаткування архівно-дослідницької праці та використання архівних джерел. Звідси історіографія для харківського професора поєднує в собі і донаукову історичну думку, зокрема у формі літописання, і власне історичну науку. Цінним здобутком історіографії Д. Багалій вважає історичну критику. Саме вона, згідно з твердженням дослідника, і перетворила історію у справжню науку.

Загострення суспільно-політичної ситуації в Україні наприкінці 20-х років XX ст. зумовили зміну поглядів Д. Багалія, що пояснювалося його симпатіями до марксистської теорії суспільного розвитку. Кампанія боротьби проти «українського буржуазного націоналізму» змусила вченого задекларувати переосмислення попередніх ідей і переробити тексти своїх історіографічних студій відповідно до нових вимог. В історіографічному вступі до «Нарису...» він періодизує історичну думку відповідно до змін соціально-економічного характеру. В «Самокритичному огляді» вчений відкидає схему, покладену в основу історіографічного вступу 1928 р. Ідучи за марксистською схемою історичного розвитку, Д. Багалій підпорядковує його періодизації за формаціями, яка полягала у виокремленні періодів, які відрізнялися рівнем розвитку виробничих сил. Він визнає поділ української історії на доби феодалізму, промислового капіталізму, імперіалізму й соціальної революції. Дослідник пов'язував вітчизняний історичний процес з історіографічним, постійно наголошуючи, що: «треба покласти в основу виучування української історіографії той самий стрижень, що лежить в основі українського історичного процесу – розподіл за формаціями. Раніша має бути відведена до кінця феодальної (докапіталістичної), а пізніша – до капіталістичної формації» [9, с. 356].

Щоб зрозуміти, наскільки вдалою була періодизація Д. Багалія, порівняємо її з концепціями інших тогочасних учених. Нагадаємо, що історіографічні студії М. Василенка, О. Лазаревського та О. Грушевського були досить-таки розрізненими нарисами про окремих істориків. Перші спроби періодизації вітчизняного історіографічного процесу зауважуємо в студіях М. Грушевського та Д. Дорошенка. Нагадаємо, що за методами історичного дослідження вони були вченими-позитивістами, послідовниками Київської документальної школи. Тому згадані науковці досить обережно ставилися до узагальнень, зокрема й стосовно визначення чітких хронологічних меж вітчизняної історичної науки. Скажімо, М. Грушевський наголошував на їхній відносності, вказуючи, що «кожна границя є конвенційною» [10, с. 256].

Порівнюючи студії трьох дослідників, бачимо, що вітчизняний історіографічний процес вони безпосередньо пов'язували із загальноісторичним. При цьому згадані науковці наголошували на його безперервності або, за їх словами, «тягlosti», «що ув'язала між собою Нестора – Величка – Полетикку» [12, с.5; 17 с.130]. Відправним пунктом вітчизняної історичної думки ці вчені вважають давньоруську літописну традицію, логічним продовженням якої стало літописання Литовсько-польської та Козацької доби. Отже, виокремлення Д. Багалієм, М. Грушевським та Д. Дорошенком початкових періодів української історичної думки до XVIII ст. було не що інше, як перенесення на історіографічний ґрунт історичної періодизації, і в цьому їхні позиції збігалися. Дещо відмінними є погляди істориків на хронологічні витoki наукового періоду української історіографії.

М. Грушевський межею між доннауковим та науковим періодами вітчизняної історіографії пропонує обрати другу чверть XIX ст., оскільки саме в цей час «виступає ідея «закону» в історії, що надає їй властиво науковий характер» [11, с. 32]. Д. Дорошенко науковий період вітчизняного історіописання починає з кінця XVIII ст., коли на зміну старим компіляціям приходять перші спроби ширшого синтезу української історії. Його початки історик пов'язує зі студіями Д. Бантиша-Каменського, який «уперше вдався до архівних студій» [12, с. 76].

Порівнюючи схеми Д. Багалія, М. Грушевського та Д. Дорошенка, нагадаємо, що науковці належали до протилежних ідейних напрямів (народницького та державницького), як наслідок – розробляли різні історичні концепції та презентували почасти контрверсійні погляди. Так, якщо ми бачимо певні концептуальні аналогії в оцінці історичної думки харківського та львівського професорів, то погляди Д. Дорошенка іноді суттєво різнилися. Останній генезу вітчизняної історіографії пов'язував з державницькими прагненнями українців. Д. Багалій, навпаки, відкидає державницький підхід до вивчення історичного, а відтак й історіографічного процесу України, зазначаючи, що український народ жив самостійним життям лише в княжу добу. М. Грушевський та Д. Багалій твори істориків наукового періоду вітчизняної історіографії оцінювали досить однобічно, з огляду на їхній внесок в накопичення джерельної бази, з іншого – на формування народницької ідеї. Д. Дорошенко ж давав оцінку їхній науковій діяльності відповідно до своєї державницької ідеології.

Отже, порівняно з періодизацією Д. Дорошенка, версія Д. Багалія була дещо структурованішою. Однак, застосувавши культурологічний підхід, Д. Дорошенко більш вдало пов'язав історичні твори з конкретними історичними епохами. Схема М. Грушевського в тогочасній історіографії була найбільш конструктивна й науково виважена. Як зауважила сучасна дослідниця І. Колесник, решта сучасників М. Грушевського залишилися далеко позаду його історіографічних узагальнень [14, с. 58]. До речі, сам Д. Багалій високо оцінював історіографічні студії Д. Дорошенка, особливо – М. Грушевського, та неодноразово звертався до їхніх концептуальних висновків.

Проаналізувавши історіографічні студії Д. Багалія, простеживши процес індивідуального авторського мислення, ми з'ясували його підходи до проблеми періодизації історіографічного процесу. Це складне теоретико-методологічне питання виникло значно пізніше, вже після написання харківським професором перших історіографічних праць, оскільки йому необхідно було насамперед накопичити, а згодом і відрефлектувати наявний фактичний матеріал. Схема та періодизація українського історіографічного процесу, запропоновані істориком, не втрачають актуальності і в наш час, оскільки дають не лише уявлення про джерела методологічних засад вітчизняної історичної думки, але й змушують, враховуючи його досвід, уважніше ставитися до методології власних наукових пошуків.

Джерела та література:

1. Багалей Д. Курс русской историографии / Д. Багалей. – Х., 1890. – 542 с.
2. Багалей Д. Русская историография / Д. Багалей. – Х., 1907. – 416 с.
3. Багалей Д. Русская историография / Д. Багалей. – Х., 1911. – 462 с.
4. Багалей Д. Русская история. Курс проф. Д.И. Багалей составленный по его лекциям. Часть 1-я – до половины XIII ст. (домонгольский период) / Д. Багалей. – Х., 1909. – 218 с.
5. Багалей Д. Русская история с картами планами и снимками с памятников древности и искусства. Т.1. Княжеская Русь (до Хоана III) / Д. Багалей. – М., 1914. – 514 с.
6. Багалій Д. Історіографічний вступ до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті» / Д. Багалій // Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х. : Золоті сторінки, 2001. – С. 203–334.
7. Багалій Д. Нарис української історіографії. Джерелознавство. Літописи / Д. Багалій // Там само. – С. 29–202.
8. Багалій Д. Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної / Д. Багалій // Там само. – С. 335–573.
9. Багалій Д. Самокритичний огляд наукової продукції (3 посмертних праць академіка Д.І. Багалія) // Архіви Радянської України (Харків). – 1932. – № 4–5. – С. 338–376.
10. Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія / М. Грушевський. – Б.м., 1921. – 328 с.
11. Грушевський М. Рец. на: Мілюков П.Н. Главные течения русской исторической мысли. – Т. 1. – М., 1897. – XI + 306 с. / М. Грушевський // ЗНТШ. – Т. XXV. – С. 30–32.
12. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – К. : Українознавство, 1996. – 257 с.
13. Киреева Р.А. Проблема переодизации русской историографии в трудах буржуазных историков середины XIX – начала XX в. / Р. Киреева // История и историки. Историографический ежегодник. – 1971. – М.: Наука, 1973. – С. 105–137.
14. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – поч. XX ст.) / І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
15. Кравченко В. Передмова / В. Кравченко // Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С. 203–334.
17. Тельвак В. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії / В. В.Тельвак, В. П. Тельвак. – К.; Дрогобич : [б.в.], 2005. – 334 с.